

VÉLEMÉNYSZABADSÁG AZ ALGORITMUSOK KORÁBAN

V A R G H A B Á L I N T T A M Á S

2021-ben Kövér László, az Országgyűlés elnöke megosztott egy videót a Facebookon, amelyben a nemzeti identitás és a globalizáció kapcsolatáról beszélt, hangsúlyozva az Európa sokszínűségét meghatározó nemzeti identitások fontosságát. A Facebook a videó elérését korlátozta, amelyet azzal indokolt, hogy a tartalom „érzékeny” lehet. Ismertté vált az az eset is, hogy 2023 májusában a hetek.hu portál arról számolt be, hogy Toroczkai László szerint a Facebook korlátozta a tartalmaik elérhetőségét. A Facebook ezt követően a hetek.hu Facebook-oldalát is korlátozás alá vonta, a „közösségi alapelvek megsértése” hivatkozással. 2024 novemberében a román Legfelsőbb Védelmi Tanács bejelentette, hogy bizonyítékaik vannak arra, hogy a TikTok nagyobb nyilvánosságot biztosított az elnökválasztás egyik jelöltjének. Románia alkotmánybírósága ezt követően, december 6-án érvénytelenítette az elnökválasztás első fordulójának eredményét, és elrendelte a választás ismételt lefolytatását, többek között arra való hivatkozással, hogy a nyertes jelöltet a TikTok platform

Megafon – Hangosbeszélő az Osztrák Identitárius Mozgalom bécsi tüntetésén
(Martin Sellner hivatalos Flickr-csatornája)

nem megengedett módon juttatta előnyhöz. Az imént felsorolt esetek – bár szigorúan vett jogi megítélésük értelemszerűen eltérő – mint cseppben a tenger mutatják meg az internetes információs korszak legfontosabb kérdéseit. A *social media* virtuális közterület-e, ahol az alkotmányos jogok védelme evidens, vagy inkább digitális magánlakás, ahol a házigazda szabja meg a viselkedési normákat? Kinek az érdekében lép föl az állam? Kihez fordulhat egy felhasználó, ha a platform szilenciumra ítéli? Megilleti-e a felhasználót a cég döntésével szemben a bíróságokon érvényesíthető jogvédelem? Az államok vagy a *socialmedia*-szolgáltatók veszélyeztetik-e inkább a szólásszabadságot?

A klasszikusan jogi köntösben megjelenő vita mellett a fenti példák során az is szemet szúr, hogy a *socialmedia*-platformok öntevékeny és jogi garanciáktól mentes tartalomkorlátozási gyakorlata alapvetően a nyugati platformok esetében jelenik meg problémaként. Ezen platformok nem nyugati versenytársai esetében – mint azt a román eset is mutatja – ugyanakkor az állami és jogi eszközrendszer nagyon is proaktív alkalmazásáról van szó. Miközben egyfelől a szólásszabadság helyreállítására hivatkozva korlátozza az állam a (nem nyugati) szolgáltatókat, másfelől a (nyugati) szolgáltatók a bírói jogorvoslati úttól elzárt módon korlátozhatják tetszésük szerint a felhasználók tevékenységét. Kétségtelen, hogy a 2010-es évek második felétől az internetes nyilvánosságban megjelenő felhasználói-állampolgári tartalmak jogi korlátainak újraszabására vonatkozó ambiciózus kísérletbe kezdett a legtöbb nyugati állam, amely a korábbi évtized antirasszista, antiszexista nyelvi illemszabályait emelte szabálysértési és büntetőjogi tényállásokká, feltűnő módon pontatlan, garanciálisnak aligha nevezhető jogi megoldások segítségével. Németországban például 2017-ben fogadták el a NetzDG jogszabályt, amely pénzbírság terhe mellett arra kötelezi a közösségimédia-platformokat, hogy 24 órán belül távolítsák el a „gyűlöletbeszédet” és más jogellenes tartalmakat. 2021-ben a szabályozás szigorodott. A bevezetés óta kimutatható volt, hogy a szabályozás valóban képes volt bizonyos tartalmak megjelenítésétől elrettenteni.¹ A „gyűlöletincidens” (*non-crime hate incident*) az Egyesült Királyságban 1999 óta létező jogintézmény. Ezek olyan események, amelyek nem minősülnek bűncselekményeknek, de a társadalom egyes csoportjai számára sértőnek vagy gyűlöletkeltő megnyilvánulásnak (viccek, gesztusok, nyelvi és nem nyelvi kódok formájában) minősülnek. Kisvártatva – szokásos módon az európai fogyasztók védelmére való hivatkozással – az európai uniós jogalkotás is aktivizálta magát: 2020 végén terjesztették elő a Digital Services Act javaslatot, amelynek egyik célja az *online* platformok felelősségvállalásának erősítése a „gyűlöletbeszéd”, a „dezinformációval” szemben. A javaslat előírja, hogy a nagy platformoknak el kell távolítaniuk az ilyen módon jogellenes tartalmakat. Minderre nehezen mondhatjuk, hogy a nyugati társadalmak széles csoportjait nem érintő, kizárólag a jog szférájában végbemenő változásokról lenne szó. Egy német kutatás megmutatta, hogy míg 1971-ben a válaszadók 12 százaléka nyilatkozott úgy, hogy „az ember a politikai véleményének kinyilvánításával kapcsolatban jobban teszi, ha óvatos”, 2021-ben már a megkérdezettek 44 százaléka gondolta így.²

A VITA TÉTJEI

Hogyan találja meg ebben az új helyzetben a helyét a szólásszabadság klasszikus értéke, alkotmányosként számontartott alapelve? Miközben a vita középpontjában továbbra is a szólás- és véleményszabadság első látásra jogiként jelentkező fogalma áll, a probléma kezelése nem technológiasemleges, és ezen keresztül nem a globális hatalmi-gazdasági törésvonalaktól független. A szólásszabadság internetes nyilvánosságban történő érvényesülésének elsősorban jogi kérdéseit, az ezzel kapcsolatos evidens dilemmákat már többen körbejárták. Ezt az

1 Rafael Jiménez DURÁN – Karsten MÜLLER – Carlo SCHWARZ: *The effect of content moderation on online and offline hate: Evidence from Germany's NetzDG*. Social Science Research Network, 2024. február. <<https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/research/centres/cage/manage/publications/wp701.2024.pdf>>

2 Lásd bővebben: *Die Mehrheit fühlt sich gegangelt*. Institut für Demoskopie Allensbach, 2021. <https://www.ifd-allensbach.de/fileadmin/kurzberichte_dokumentationen/FAZ_Juni2021_Meinungsfreiheit.pdf>.

argumentációt ugyanakkor szükségszerűen meg kellene előznie az, hogy vázlatosan képet alkossunk arról, hogy *mi a történeti helyi értéke és funkciója* a szólás- és véleményszabadság ma ismert formájának, az milyen történeti és társadalmi erők és erőegyensúly terméke, számot vetve azzal is, hogy annak társadalmi, technológiai és szimbolikus-ideológiai környezete milyen módon változott a 21. század első harmadára.

Ehelyett a véleményszabadság történeti beágyazottságának megértését mellőzve, elméleti-történeti reflexió nélkül foglalnak el a vitában érintett felek politikai pozíciókat. Ironikus például, hogy a politikai újrendeződésben az (önleírását illetően) baloldali, liberális, progresszív tábor érvel jellemzően a tartalomkorlátozás mellett. Az, hogy a nyilvános beszéd megszűnt a tévétársaságok és napilapok privilégiuma lenni, a liberális oldalon egy olyan elitista pozíciót reaktivált, amelynek központi toposzai a nyilvánosság színvonalának hanyatlása fölötti aggodalom és annak helytelenítése, hogy alacsonyabb iskolázottságú állampolgárok is részt vesznek a nyilvános vitákban. Emellett a „szakértői” autoritásra való hivatkozás különösen a koronavírus-járvány alatt vált hangadóvá, nem vetve számot azzal, hogy egyébként a demokrácia alapköveként tartjuk számon azt, hogy nem a szaktudás, hanem az érintettség jogosít fel a közvitákban való részvételre. Ezzel párhuzamosan a szélesen értett politikai jobboldalé marad az európai felvilágosodás örökségének védelme: a klasszikusan romantikus-nacionalista hagyományú, antiaufklérista konzervativizmus sorol be a felvilágosodás egyik absztrakt értéke mögé, amikor a szólásszabadság *normatív* megközelítését teszi magáévá. Amellett, hogy a beszédterén belüli manőverezési lehetőségeket ez jelentősen szűkíti, az absztrakt, normatív, elvies érvelési hagyomány, amelyre támaszkodik, alapvetően idegen saját tradícióitól.

A fentiekre tekintettel az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a szólás- és véleményszabadság normatív fogalma helyett a jelen problémáinak megértése érdekében egy *funkcionális és történeti* értelmezési lehetőséget is

Polgári nyilvánosság –

A M. Kir. József nádor
Műszaki és Gazdaság-
tudományi Egyetem
(később Budapesti
Műszaki és Gazdaság-
tudományi Egyetem)
irodája 1941-ben
(Fortepan / Vojnich Pál)

bemutassak, mégpedig érzékenyen a nyilvánosság társadalmi és technológiai infrastruktúráiban végbement jelentős változásokra, egyben figyelemmel a közvélemény kikristályosodását szolgáló ideológiák átalakulására is.

AZ ERŐSEBB SZABADSÁGA

Célszerű azzal kezdeni, hogy egyetlen eszme, gondolat, érték, „tudatforma” sem az égből száll alá, hanem történeti, gazdasági, hatalmi vektorok eredőjeként lép elő (mindezzel persze semmi olyat nem mondtunk, amely a szimbolikus szféra autonómiáját és önmozgásának lehetőségeit kétségbe vonná). Ebből a szempontból, történetileg a gondolat, a vélemény és a sajtó szabadsága az uralomra jutó polgárság gondolat-, vélemény- és sajtószabadságát jelentette a monarchiával, a feudális intézményekkel, az egyházzal és az ezeket megjelentető korabeli államhatalommal szemben.

A nyilvánosságot megszervező új szabadságelv a cenzúrával szemben, beleértés-mentességgént, tehát *negatív formulaként* fogalmazódott meg.³ Az elv eredménye szerint *csak annak a szabadságát garantálta, aki a média, a kultúra, a tudomány infrastruktúráinak működtetéséhez szükséges anyagi és szellemi erőforrásokat birtokolta*. Ez a társadalmi erő akkor történetesen a polgárság volt, az a társadalmi rend pedig, amelyben ennek a társadalmi erőnek a szabadsága teljes vértetében működésbe lépett, a polgári társadalom, a kapitalizmus (volt). Az elv elegendő garanciának bizonyult arra, hogy a polgárságnak a gazdaságban és a társadalomban formát öltő meghatározó szerepe a nyilvánosságot is megszervezze. A szólásszabadság tehát soha nem jelentette azt,

hogy a nyilvánosságban nem érvényesülhet valamilyenfajta hegemonia (a követelések között nem is szerepelt a médiapluralizmus). Az így megszületett történeti modell egészen sokáig meghatározónak bizonyult a nyugati világban, azt követően is, hogy a polgárság, mint társadalmi és műveltségi entitás, kimúlt.

A 20. század első harmadától, a piacok és a polgárság „államosítását” követően a nyilvánosság működtetéséhez szükséges erőforrások továbbra is a hegemon csoportok kezében voltak, míg az új államkapitalizmusnak a világgazdaság centrumában megvalósuló „jóléti” változatában a különféle fogyasztási minták megélésének felkínálása ezzel együtt megfelelő eszköznek bizonyult egy konszolidált társadalmi rend fenntartására.⁴ A II. világháborút követően a nyugati társadalmakban éppen ezért csak kivételesen merült fel a politikai vélemény adminisztratív-jogi korlátozásának lehetősége. Mindebből több tanulság is következik. Egyfelől az, hogy a nyilvános beszéd szabadsága nem tértől és időtől független érték, sokkal inkább egy meghatározott történeti korszak harcai nyomán kialakult erőegyensúly terméke. Másfelől figyeljünk föl a sajtó- és vélemény szabadság kialakulásának mozzanatában rögtön arra, hogy a tiltás, a cenzúra mely szereplők eszköze. Mivel a korabeli állam és egyház aktív, alakító módon a szimbolikus teret már nem volt képes uralni, viszonylag gyenge és hatástalan eszközként művek indexálásához vagy a megjelenést megelőző cenzúrához volt kénytelen folyamodni. A hanyatló, befolyását elvesztő, gyenge *ancien régime* eszközrendszere tehát a tiltás, a cenzúra.

A szólásszabadságnak persze minden jogrendben megvan a jogi garanciákkal körülbástyázott határvidéke is (becsületsértés, feldőlés, rágalmazás, uszítás), ahol – elvben legalábbis – a nyilvános és univerzális szabályok és a független bíróság döntése a zsinórmérték, amely jó esetben nem a politikai vélemények vagy jóhiszemű tévedések szankcionálását jelentette. Ezzel együtt a nyilvánosság szabadsága mindig elsősorban az aktuálisan erős szabadsága, és az uralkodó társadalmi rendet mindaddig kiszolgálja, amíg a szélesen vett társadalmi hegemonia, tehát a nyilvánosságot működtető erőforrások birtoklása is adott.

3 Vö. KOLTAY András: *A szólásszabadság alapvonalai-magyar, angol, amerikai és európai összehasonlításban*. Századvég, Bp. 2009.

4 VARGHA Bálint Tamás: A kapitalizmus vége és a baloldal történeti perspektívában. *Kommentár*, 2024/1.

szólásszabadság
a spektákulum
korában

A BROADCAST ÉS A SPEKTÁKULUM

Az alaphelyzet felvázolását követően érdemes a nyilvánosságipar szerkezetét a 20. században bekövetkezett változások fényében közelebbről is szemügyre venni, tekintettel arra, hogy ekkorra érnek be a késő- és posztkapitalizmus társadalomszervezési megoldásai. A 20. század második felében a vélemény-szabadság alapelve mellett kiépülő kulturális és ideológiai rendet a *broadcast*-tömegkommunikáció új eszközei biztosították. Ezen eszközök belső felépítése a modern államhoz hasonlóan bürokratikus és hierarchikus, külső működésmodelljük pedig a centralizált tartalomsugárzás. A klasszikus *broadcast* média (jellemzői: vertikális szerkezet, egyetlen tartalom, elméletileg végtelen számú tartalomfogyasztó) révén a rádió és a televízió aranykora következett el, amely egyöntetű, monolit és megbonthatatlan információs és kulturális valóságot hozott létre. Ez az információs modell technológia- és tőkeigényessége miatt a 20. század közepére jelentősen megemelte a nyilvánosságba történő belépés küszöbét is. Amely tartalom, szereplő ehhez a költséges infrastruktúrához nem rendelkezett hozzáféréssel, az túlzás nélkül mondható, hogy lényegében nem létezett.

Látványosság –
A Szituacionalista
Internacionalé
párizsi plakátja
„Le a spektakuláris-
piaci társadalommal”
felirattal 1968
májusában

Társadalmi mobilitás –
Utazóközönség a budapesti
metrón, 2016
(Gépkörte-archívum)

A *broadcast* média és a pszichotudományok tanulságait hasznosító reklámpar kombinációjának, tehát a jólétnek is nevezett kapitalizmusban a Guy Debord által spektakulummá leírt képi, szimbolikus és ideológiai totalitásnak, lényegét tekintve társadalmi viszonyrendszernek, sajátos dinamikát az kölcsönzött, hogy funkciója nem csupán – az ezt megelőző évszázadokban is szokásosan ismert módon – az éppen aktuális fennálló rend igazolása, az alávetettek pacifikálása, hanem a „meggyarapodott túlélés”, azaz a fogyasztói kapitalizmus társadalmi alanyának az újratermelése. Az áru képként történő megjelenése nem csupán az értékek reprezentációját, az emlékezet lehetőségeit, de a vágyak ökonómiáját, a szükségletek (pre)kognitív struktúráit, a libidót és az affektusokat is saját törvényszerűségei mentén alkotja újra. Bár alapmetaforája továbbra is az áru, ez az áru egyre kevésbé a megtermelt materiális jószág és jóval nagyobb mértékben a megtermelt javak elfogyasztása érdekében „előállított” fogyasztói szubjektum.

A szólásszabadság a spektakulum korában ezzel együtt nem más, mint a spektakuláris tökelogika szabadsága a társadalom maga alá rendelésére. A 20. század második felétől a nyilvánosságot szervező véleményszabadság elve már jelentősen különbözött a korábbi korok szimbolikus valóságának szerkezetétől, mivel egyre fokozódó mértékben egy monolit intézményrendszer szabadságát jelentette a társadalmi-gazdasági viszonyok totális újratermelésére.

A DIFFÚZ NYILVÁNOSSÁGTÓL AZ ALGORITMUSOK URALMÁIG

A fenti társadalmi és technológiai megoldásokban közös, hogy ezen új feltételek között a szólásszabadság eredeti elve továbbra is működőképes a hegemonia biztosítására, az információs privilégiumokat nem éri érdemi kihívás, így

5 Guy DEBORD: A spektakulum társadalma. Kommentárok a spektakulum társadalmához [1964] ford. ERHARDT Miklós, Open Books, Bp. 2022.

az hatékonyan képes szavatolni a társadalmi rend fenntartását. Az alábbiakban azokat a tényezőket mutatom be, amelyek a 21. század első harmadára a nyilvánosság szerkezetét alapvetően átalakították.

A *broadcast* médiumok hanyatlása az internet technológiai előretörésével párhuzamosan vált nyilvánvalóvá. A folyamat több lépcsőben megy végbe, a *webes* – alapvetően a hagyományos írott sajtót versenyhelyzetbe hozó – hírtartalmak mellett a kétezres évek első évtizedében nyerne teret a felhasználók egymás közötti, horizontális kapcsolatait monetizáló *socialmedia*-platformok. E helyütt nem árt felidézni, hogy az internetes kommunikáció kiteljesedését sokáig a demokrácia, a véleményszabadság eljövendő virágkoraként ábrázolták.⁶ Az ún. „arab tavasz” ünneplése a nyugati *mainstream* médiumokban összekapcsolódott a Facebook és a Twitter mint politikai eszközök üdvözlésével, miközben annak korlátozása csak harmadik világbeli diktatúrák stigmája lehetett. Ennek az utópiának a nyugati nyilvánosságban ma már alig találjuk nyomait.

A digitális nyilvánosság új korszakának első szakaszában ugyanakkor az a forradalmi változás valóban végbement, hogy egy-egy felhasználó a korábbi „hivatalos” médiumokkal adott esetben azonos mértékű elérést is produkálhatott, ami a szólásszabadság (tőke és technológia szempontjából) monopolisztikus formáját ténylegesen megtörte. Mivel a közvélekedést egyebek mellett számos közösen osztott, de gyakran ki nem mondott előfeltevés tartja össze, a nyugati nyilvánosság szerkezete nem rögtön abban a pillanatban alakult át, amikor ezt a fent leírt technológiai feltételek lehetővé tették: az új digitális megoldások köré csoportosuló társadalmi megoldások csak idővel tűnnek föl valóban forradalmiként. Erre a folyamatra erősít rá napjainkban a többé kevésbé a *print* sajtó logikáját a digitalitásba átmentő *online* híroldalak hanyatlása, hiszen a centralizáltan szervezett internetes médiát egyre erőteljesebben váltják föl a decentralizált, sőt lényegében az egy-egy fogyasztóra „optimalizált” módon egymástól is izolált tartalomláncok.

Az átalakulás következő mozzanata éppen a szemünk előtt zajlik. Azt, hogy a „tartalomfogyasztóhoz” mely tartalmak juthatnak el, egyfelől az írás kezdetén már jellemzett, a véleményszabadság korlátozását célzó jogalkotás kívánta meg korlátok közé terelni. Ennél is döntőbb jelentőséggel bír ugyanakkor az egymással elvben egyenértékű tartalmak elérését, terjedését és hierarchiáját megállapító cégek (Facebook, Google, TikTok, YouTube) láthatatlan és technológiai adottságként elleplezett tevékenysége. A láthatóságot és az elérést szabályozó algoritmus a digitális szólásszabadságnak ugyan nem korlátja, de annak legfontosabb gyakorlati szabályozójaként jelenik meg. Amit az algoritmus nem dob fel, az nem létezik.⁷

Történeti távlatban a *world wide web* univerzumában az egymással elvben egyenértékű tartalmak közötti választás döntően csak az átalakulás kezdeti szakaszában érvényesülhetett, mert a tartalmak és vélemények centralizálásának új megoldásai hamarosan itt is működésbe léptek. Összességében a *broadcast* médiumok centralizált szerkezetét csak illuzórikusan rövid időre váltja fel a diffúz nyilvánosság központnélkülisége, és mára az algoritmusok (személytelenként elképzelt) működése látja el döntően a tartalomszabályozás funkcióját. Fontos különbség ugyanakkor, hogy az algoritmus legfeljebb a preferenciák sorrendjét képes beállítani, így új politikai és médiaprojektek befuttatásában nélkülözhetetlen (ahogyan ezt napjaink zöldmezős politikai vállalkozásainak látványos felívelése is példázza), ám ha egy médium képes szert tenni saját követőtáborra, az akár az algoritmus logikája ellenére is a felszínen maradhat. Éppen ezért van szükség az írás elején jelzett represszív, fegyelmező-büntető szabályokra is.

amit az algoritmus
nem dob fel,
az nem létezik

6 Vö. Stefano PASSINI: The Facebook and Twitter revolutions: Active participation in the 21st century. *Human Affairs*, 2012/3.

7 Kirsten GRIND – Douglas MACMILLAN – Tripp MICKLE: How Google interferes with its search algorithms and changes your results. *The Wall Street Journal*, 2019. november 15.

CINIZMUS, POSZTIDEOLÓGIA ÉS TUDATALATTI

Hiba lenne, ha a nyilvánosság infrastruktúrai átalakulásának érzékelésével párhuzamosan nem fordítanánk figyelmet arra, hogy a szimbolikus felépítmény tartalmi alkotóelemei (ideológia, kultúra, nyelvrepresentáció) is jelentős változásokon mennek keresztül. Minden eddig megismert hatalmi-gazdasági rendszer valamilyen szekularizált-vallásos elbeszélés (ideológia) segítségével igazolta a fennálló rendet.⁸ Mindezen túl az ideológia a politikai harc és a politikai uralom eszköze: közérdekként képes bemutatni a csoportérdekeket, koalíciókat hoz létre ott, ahol társadalmi csoportok közötti érdekellentétek feszítenek, és az ideológia egyik feladata az is, hogy társadalmi viszonyokat és ellentmondásokat elfedjen, értelmezzen, vagy azokat természetesnek tüntessen föl. Az ideológia, akármilyen hétköznapi és gyakorlatias funkciót is töltson be, hagyományosan transzcendens-metafizikai nyelvet, hivatkozásokat használ: egyenlőség, demokrácia, haza, jogállam, nemzeti érdek, igazságosság, európai értékek stb.

A 21. század első harmadában az ideológia szerkezetében azonban jelentős változások mentek végbe. Az első fontos változás, hogy a nyugati társadalmakban az uralkodó ideológia már nyíltan képes beismerni azt is, hogy a dolgok nem úgy mennek, ahogyan az ideologémák alapján azt várnánk. Az ideológia többé nem szorul rá arra, hogy a fennállót mindenáron elrejtse, spektakuláris szemfényvesztést alkalmazzon, paradox módon ugyanis a nyílt beismerés éppenúgy tovább tudja működtetni az ideológiai gépezetet. Az amerikai birodalom ideológiája például képes megengedni azt, hogy Edward Snowden és a Wikileaks a maga közvetlenségében mutassa be egy imperialista hatalom katonai-diplomáciai működését. Sőt, meg lehet kockáztatni, hogy az úgynevezett leleplezések egyik funkciója éppen az, hogy időlegesen tehermentesítse a szemfényvesztésben jeleskedő iparág működését. Ez nyilvánvalóan a közönség oldalán is lényeges változást jelent: az új ideológia, azaz a žižeki értelemben vett posztideológia működésének alapfeltétele a cinikus belenyugvás, amely már hihető hazugságok iránt sem támaszt igényt. Elsősorban a cinizmus és az ironia eszközei azok, amelyekkel a posztideológia működésben tartja a társadalmi rend igazolását szolgáló mechanizmusokat. A nyugati társadalmak pontosan tisztában vannak azzal, hogy immár semmilyen morális többletértékkel nem rendelkeznek társadalmi megoldásaik, ennek ellenére fogadják el azokat. Az emberek tudják, hogy az ideológia hamis, de mégis eszerint cselekszenek. Slavoj Žižek találó Marx parafrázisával élve „tudják, de mégis teszik”.⁹ Középpont, hogy éppen a posztmodern értékrelativizmus ágyaz majd meg a *post-truth* nyilvánosságnak, amely kiindulópontként sem fogadja el, hogy lehetséges az „igazság”, de fontos látni, hogy a *post-truth* legalább ennyi erőt merít a posztideológiához tartozó elvárásnélküliségből és a cinikus nihilizmusból is.

Az ideológia posztideológiába fordulásának másik aspektusa a leleplezés gesztusának rendszerimmanensé avatásához tartozik. Az amerikai populáris kultúra számos kiemelkedő alkotása a példa rá, hogy éppen a *hatalmi-gazdasági rendszer működésének leleplezéséről* szóló narráció tartja fenn a kontrollt.

Gondoljunk csak az *Összeesküvés-elmélet* (1997), a *Truman Show* (1998), a *Harcosok klubja* (1999), a *Mátrix* (1999), a *Mr. Robot* (2015) vagy a *Westworld* (2016) című filmekre, sorozatokra. Ezekben az alkotásokban az elbeszélés abból meríti erejét, hogy intenzíven és empatikusan reagál a hatalmi-gazdasági rendszerrel kapcsolatos általános bizalmatlanságra, és érzéki eszközökkel filmvászonra is viszi. A leleplezés illúzióját átélő nézőt pedig ennek nyomán egyfelől megfosztja a cselekvés igényétől (hiszen a leleplezés immár megtörtént, nekem ezzel semmi dolgom), másfelől az ezoterikus-leleplező tudás birtokosává avatja: a néző-fogyasztó kivételezettnek érezheti magát, elhiheti, hogy „van” ideológia, amely az alávetettek megtevesztését szolgálja,

a posztideológia a
kultúra végállapotát
tükrözi

⁸ Vö. Carl SCHMITT: *Politische Theologie*. 1922. és Raymond ARON: *Az értelmiség ópiuma* [1955] ford. Szász István, Bp. 2006.

⁹ Slavoj ŽIŽEK: *The sublime object of ideology*. Verso, New York, 1989. és Uő.: *First as Tragedy, Then as Farce*. Verso, New York, 2009.

Számítógéppark –
Kerti tóban ázó számítástechnikai
eszközök installációja
(Gépkörte-archívum)

azonban ő „átlát” az ideológián, és ilyen módon nem is lehet alávetett. Az ezoterikus tudásból való részesülés érzete kompenzációt nyújt, és hozzájárul ahhoz, hogy észrevétlen maradjon az, hogy a néző éppen a számára termelt leleplező gesztusú posztideológia alávetettje. Ezen művelet segítségével a privilegiáltság érzetével felruházott néző ismét csak problémamentesen illeszkedhet vissza a látványosságtársadalomba. Összességében tehát a hatalmi-gazdasági rendszer leleplezésének elbeszélése is rendszerimmanens posztideológiai termékként képes megjelenni. Fontos látni, hogy az új narratíva pozitív állításokkal és transzcendenciával nem rendelkezik, erejét döntően a korábbi mese leleplezése, avagy dekonstrukciója adja.

A posztideológia harmadik aspektusa már a kultúra végállapotát tükrözi. Minden eddig megismert ideológia ugyanis alapvetően kétféle csatornán közvetíti magát: egyfelől a tudatos, másfelől a tudattalanra ható impulzusokon keresztül. A tudatos szféra szükséglete a világot magyarázó többé-kevésbé összetett és logikailag is összefüggő történet elbeszélése. De az ideológia természetesen a tudattalanra is hat, pontosan ezt a mechanizmust kezdte el célzottan kiaknázni a reklámpiar az 1950-es évektől kezdve¹⁰. A posztideológia egyik sajátosságát a cinizmuson túl éppen az adja, hogy a társadalmi kontroll már a transzcendensre hivatkozó komplex elbeszélés nélkül is megvalósítható benne. Az ún. okostelefonokon fogyasztott tartalmak egyre rövidebb képi és hangimpulzusok érzetét közvetítik, amelyek műfajuk jellegénél fogva is nélkülözik a narratív szerkezetet. A tartalomfogyasztó ezen a szinten lényegében már nem egyéb, mint addiktológiai eset, akinek dopaminerg rendszerének egyensúlya érdekében folyamatosan szüksége van az újabb és újabb képi stimulusra. A digitális posztideológia (amelynek paradigmatiszta műfaja nem véletlenül az internetes pornográfia) az agyi jutalmazó központ működésével visszaélve rendeli maga alá a fogyasztót, a szerencsejátékhoz és a kábítószerhez hasonlóan. Önmagában az a tény, hogy a társadalmat a technológiai cégek a posztkapitalizmusban az ópiumháborúhoz (1839–60) hasonló eszközökkel dezintegrálják és igázzák le, árulkodó azzal kapcsolatban is, hogy mennyiben tekintik ezeket a társadalmakat „külsőnek”, „idegennek”, és pusztulásuk mennyiben fogadható el számukra járulékos veszteségként.

¹⁰ Vö. Kelly CRANDALL: *Invisible commercials and hidden persuaders. James M. Vicary and the subliminal advertising controversy of 1957*. University of Florida Press, Miami, 2006. és Samuel LAWRENCE: *Freud on Madison Avenue: motivation research and subliminal advertising in America*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010.

MI AZ IGAZSÁG?

Quid est veritas – szóló Pilátus kérdése. De a szólás és véleménynyilvánítás szabadságának négyszáz éves problémája mögött alighanem ez a nyugati civilizáció egészét a preszókratikusok óta foglalkoztató kérdés is ott lappang. Ugyanakkor a „mi az igazság” kérdésre a nyugati bölcsélet, majd az ennek eredményeit kannibalizáló természettudományos gondolkodás alapvetően individuális (= az igazság kiokoskodható) és technikai (= az igazsághoz megfelelő logikoempirikus módszerrel el lehet jutni) választ adott. Eközben a filozófia a valódi transzcendenciáról immár lemondva végig fenntartotta az igazság megalapozhatatlanságával kapcsolatos félelmeit. Ez egyszerre jelentett táptalajt az agnosztikus nihilizmusnak és a szcientista önhittségnek. E kettő adja a nyugati gondolkodás genomját, és ebben a paradigmában az igazság kérdése feltehetetlenné, illetve megválaszolhatatlanná vált.

A szólásszabadság megoldása a nyugati gondolkodásban a „mi az igazság” kérdésre adható válasz módszertani jellegű megkerüléseként vagy elhalasztásként is felfogható. A legjobb közelítés nem más, mint a szempontok, vélemények nyilvánosságban való összemérése. Amit ugyanis a szólásszabadság jogi megoldásainak kimunkálása és az ideológia és posztideológia termelésére szakosodott rendszerek kiépítése közben szem elől veszítettünk, az elsősorban éppen az „igazságot”, a „közvéleményt”, a „konszenzust” a „tudományos evidenciát” konstruáló társadalmi gyakorlataink természete. Az igazság ugyanis alapvetően az ugyanarra a referenciatartományra vonatkozó közösségi vitatás, okoskodás eredménye. „Te ezt a virágot pirosnak látod? Én inkább rózsaszínűnek” – mondjuk. Az igazság a nézőpontok, elbeszélések nyitottságot, bizalmat és hierarchiamentességet igénylő összefűlése, összecsiszolása. Lényege szerint közösségi és társadalmi gyakorlat. A kérdés tehát csupán annyi, hogy ez a közösségi művelet végbevihető-e még? Egyértelműen végbevihető, ehhez minden korábbról is ismert kulturális megoldás a kezünk ügyében van. Hogy ehhez el kell távolodnunk a digitalitás hamis ígéreteitől, az kifejezetten olcsó ár, főleg annak fényében, hogy egyben az algoritmusok és posztideológiai stimulusok hatóköre alól is kivonhatjuk a beszédet.

Az igazság (és a szólásszabadság) ma sokkal inkább, mint valaha kifejezetten személyközi kapcsolatokban, szigorúan *offline* kaphat esélyt. Ehhez persze jócskán elhanyagolt személyközi kapcsolatainkat is újra gondozásba kell vennünk. A digitális detoxikáció szükséges, de önmagában nem lehet elégséges, mert nem valaminek a hiánya a megoldás. Újra fizikailag is közel kell lépnünk egymáshoz (kávéházak, kocsmák, parkok, intimitás, szexualitás). Az igazság a térben fogan meg az *agorán*, a fórumon; hazugság, hogy létezik digitális tér, annak lényege éppenséggel *non-space*, a „nem-hely” (Marc Augé).

Törvényszerű volt, hogy a nyilvánosság hegemoniájának átrendeződésével újra felszínre kerülnek a szólásszabadság normatív korlátozását szorgalmazó büntető-fegyelmező megoldások. De ez, mint láttuk, a problémának csupán egy része. Hiszen az emberi kultúra újratermelésének feltételei váltak kérdésessé. A szabad véleménycseréhez nem csupán annak jogi és intézményi feltételeit

lenne szükséges optimalizálni, hanem egyben személyközi kapcsolataink és közösségi tereink újraalkotása lenne a feladat. A szólásszabadság klasszikus korában a nyomtatott sajtó a korábbi korokénál sokkal tágasabb, több résztvevőt – mert egy egész nemzeti nyelvi közösséget – megszólító nyilvánosságot hozott létre (nem hanyagolható el, hogy a sajtószabadság a polgárság nemzetépítő, nacionalista projektjének is lényeges építőköve volt). Ez persze számos kockázatot is kinyitott: egyfelől

sebezhetőbbé tette a közösségeket bármilyen uralom felé, másfelől lassanként feledésbe merültek a viláértelmezések egymás közötti, horizontális kapcsolatokban történő letesztelésének gyakorlatai. Úgy tűnik, az igazság és a szabad beszéd megszerzésének egyértelműen az az ára, hogy a *technológiai közvetítőrendszer nélkül is működőképes léptékű közösségek működjenek*. ■

az igazság
a térben
fogan meg